

De Russische lijfeigenschap

Een afwijkende variant van slavernij

Indien we de geschiedenis van slavernij kunnen opvatten als het verhaal van mensen die leefden in onvrijheid en rechteloosheid, dan behoort hiertoe ongetwijfeld ook de eeuwenlange ervaring van miljoenen Russische boeren die leefden in lijfeigenschap. Achter dit eenvoudige begrip gaat echter een gecompliceerde en dynamische werkelijkheid schuil.

Henk Kern is specialist Russische geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Het woord 'lijfeigenschap' is op zichzelf al problematisch, want het is afkomstig uit de Germaanse wereld (*Leibeigenschaft*) en geprojecteerd op een wezenlijk andere realiteit in Rusland. Het begrip duidt op de persoonlijke onvrijheid van iemand die het eigendom is van een ander. Dit verschijnsel was in Rusland eerder uitzondering dan regel. Een beter begrip voor de Russische toestanden is 'horigheid', synoniem aan het Engelse *serfdom*, waarbij iemand gebonden is aan grond, aan verplichtingen en/of aan de landheer. De vrijheid van de horige wordt ingeperkt tot volledige onvrijheid. Beide begrippen zijn onze benamingen voor wat in het Russisch heet *krepostnoje pravo*, dat letterlijk '(ver) bond-recht' betekent. Hierbij wordt de persoon in kwestie aangeduid als een *krepostnik*, een 'gebondene' ofwel 'onvrije'. Maar ook dit begrip kent variaties en is aan veranderingen onderhevig. Waar het hier op aankomt, is dat de Russische lijfeigene nog steeds een persoon was, een subject van de wet, en geen vee of roerende zaak, noch een juridisch object van eigendom zoals een slaaf dat is.

Sterke monarchie

De lijfeigenschap is in Rusland geleidelijk als een praktijk gegroeid over een lange periode van meer dan anderhalve eeuw in de vroegmoderne tijd. Terwijl in West-Europa op dat moment de slavernij verdween en de massa van de boeren persoonlijke vrijheid verkreeg, werd in Oost-Europa en met name in Rusland de oude traditie van autonome boerennederzettingen die zich voortdurend en onbelemmerd konden verplaatsen, aan banden gelegd. Dit had alles te maken met de opkomst van een nieuwe en sterke monarchie in een wereld van complete machtsversnippering en weerloosheid tegen invasies van buitenaf. Zo was het oer-Rusland van Kiev-Roes (862-1240) uiteengevallen en tweeënhalve eeuw onderworpen geweest aan het Mongoolse Rijk van de Gouden Horde (1240-1480). Het was het jonge en slagvaardige vorstendom Moskovië dat erin slaagde de verspreide Ruslanden weer te verzamelen en te ontdoen van de heerschappij door de khan. In dit proces deed de autocratische

vorst van Moskou een steeds klemmender beroep op de voormalig vrije edelen (*bojaren*) om hem te dienen in het gecentraliseerde leger en staatsbestuur. Als beloning en voorziening in hun levensonderhoud werd aan deze nieuwe dienstedelen (de *dvorjanstvo*) land ter beschikking gesteld. Russisch land was er in overvloed, maar mensen waren schaars. Daarom moest de vorst ervoor zorgen dat de boeren het land van de adel niet meer konden verlaten, zodat de staat gegarandeerd bleef van volledig inzetbaar personeel. In 1497 vaardigde de eerste soevereine vorst van Moskovisch Rusland, tsaar Ivan III (1462-1505), een nieuw wetboek uit waarbij voor het eerst de vrijheid van vertrek voor boeren aan banden werd gelegd. Zij mochten alleen nog verhuizen in de week van Sint-Joris, eind november, na de oogst en na afbetaling van alle eventuele schulden aan de heer. Sint-Joris werd in de jaren daarna sint-juttemis. Want er kwamen steeds meer beperkingen en in tijden van crisis volgden 'verboden jaren', die ten slotte permanent werden. Na de Troebele Tijd (1598-1613),

Portret van tsaar Ivan III. Hij vaardigde een wetboek uit waarin de vrijheid van boeren aan banden werd gelegd in 1497.

Illustratie bij het sprookje 'Zuster Alyonushka en broer Ivanushka', gemaakt door Ivan Bilbin, 1901.

een periode van gezagscrisis, burgeroorlog en boerenopstanden, betekende de wetsverzameling van 1649 onder de gerestaureerde autocratie van de Romanov-dynastie het sluitstuk. Alle boeren werden voor alle tijden beschouwd als gebonden aan de grond en aan hun plichten. De verjarings-termijn voor gevluchte boeren kwam te vervallen. Het herbergen van gevluchte boeren werd strafbaar gesteld. Vanaf dit moment is lijfeigenschap van toepassing op meer dan 85 procent van de Russische bevolking. Dit betrof meer dan tien miljoen mensen in de zeventiende eeuw, wat zou uitgroeien tot meer dan vijftig miljoen mensen in de negentiende eeuw.

Maatschappelijke praktijk

De lijfeigenschap was hiermee weliswaar in de wet verankerd, maar het was geen wettelijk ingestelde en georganiseerde institutie. Veel meer was dit een door de kroon gesanctioneerde maatschappelijke praktijk, die was voortgekomen uit opportunisme en de relatief zwakke positie

van boeren tegenover de konings van vorst en adel. Daardoor konden er grote verschillen ontstaan in wat lijfeigenschap voor boeren concreet inhield. De meeste lijfeigenen leefden in armoede en onderontwikkeling, maar sommigen waren juist zeer gecultiveerd of werden zelfs steenrijk.

'De meeste lijfeigenen leefden in armoede en onderontwikkeling, maar sommigen waren juist zeer gecultiveerd of werden zelfs steenrijk'

Binnen de boerenbevolking moet ook een belangrijk onderscheid worden gemaakt tussen de ene helft van horige staatsboeren, die leefden op het land van het rijk en onder het enigszins afstandelijk beheer stonden van ambtenaren, en de andere helft van lijfeigen boeren, die leefden op privéland van de adel of de kerk en die overgeleverd waren aan de persoonlijke grillen van de eigenaar. Maar voor vrijwel alle boeren gold dat zij waren ►

gebonden aan de grond en niet mochten verhuizen of ander werk mochten zoeken zonder toestemming van de heer, met uitzondering van vrijbuiters in de periferie van het rijk, zoals kozakken (gevluchte boeren). Boeren waren verplicht tot het afdragen van een cijns (*obrok*) in geld of natura en/of tot het verrichten van corvee (*barsjtsjina*) op het land of in de huishouding van de heer. Daarnaast maakte ook de staat sinds het bewind van Peter I de Grote (1682-1725) in toenemende mate gebruik van de lijfeigenschap om via de landheer van de boeren belasting te innen (zoals de 'zielenbelasting') en diensten te vorderen (zoals de rekrutering van soldaten voor het staatsleger). Dit leidde ertoe dat de lijfeigenschap nog onwrikbaarder werd verankerd in de Russische samenleving.

Stap voor stap verloren de boeren het laatste beetje bescherming door de wet. In de achttiende eeuw werd het gezag en de controle over de boeren volledig in handen gelegd van de adel. De landheren konden hun boeren naar willekeur inzetten voor werktaken, laten afstraffen of verbannen, ingrijpen in hun persoonlijk leven, en ten slotte zelfs als handelswaar vervreemden, eerst nog alleen met, en later ook zonder land. Het dieptepunt van de lijfeigenschap werd bereikt onder Catharina II de Grote (1762-1796) toen de adel volledig werd vrijgesteld van dienstplicht en erfelijke privileges ontving, terwijl de boeren hun enig overgebleven recht werd ontnomen om petitie tegen de landheer te mogen indienen bij de kroon. Nu bestond het praktische verschil tussen lijfeigenschap en slavernij alleen nog in naam, en bleef de lijfeigene in tegenstelling tot de slaaf bovendien verplicht tot de afdracht van belasting aan de staat en het vervullen van legerdienstplicht.

Toch was de degradatie van de lijfeigenen van een geheel andere aard dan van echte slavernij en stonden zij ook veel weerbaarder en zelfbewuster

in deze situatie dan men zou verwachten. In de eeuwenoude opvatting van de Russische boeren luidde het van God gegeven grondbeginsel voor de maatschappelijke orde: 'Wij zijn van de heer, het land is van ons.' De landheren konden zich daarom maar beter niet te veel bemoeien met het dagelijks leven van de boeren, want anders liepen zij het risico het slachtoffer te worden van diefstal, geweld, brandstichting of moord. De boeren regelden hun eigen zaakjes in de dorpsgemeenschap (*mir*) die functioneerde als een sociaal vangnet, onderling controlemechanisme en bolwerk van traditie. Landheren respecteerden deze instelling en bleven veelal op afstand. En dan nog waren boerenopstanden en uitbarstingen van verwoestend geweld tegen opdringerige grondbezitters en ambtenaren veelvoorkomend, hoewel deze zonder uitzondering telkens keihard werden neergeslagen door het leger. Tussen lijfeigenen en hun meesters bestond zodoende ondanks de totale rechtsongelijkheid een soort wetteloos en gewelddadig machtsevenwicht.

Meerderheid

De Russische boeren vormden ook geen aparte minderheidsgroep die etnisch, raciaal of religieus gesegregeerd werd, zoals de zwarte slaven in Amerika. Zij waren juist de grote meerderheid in het land en belichaamden ook de essentie van het pure Russische en orthodoxe volk (*narod*), wat in de negentiende eeuw na de volksoorlog van 1812 tegen Napoleon meer en meer werd onderkend door de aristocratische intellectuele elite. Boeren hadden immers met ware zelfopoffering, strijdend zij aan zij met de edelen, een onmisbare bijdrage geleverd aan de redding van het Vaderland! De lijfeigenschap werd sindsdien in toenemende mate beschouwd, zowel door verlichte staatslieden als door de hogeropgeleide burgers, als een beschamende praktijk en een bron van machtsmisbruik, verloedering en achterlijkheid van Rusland. Anders dan voor de zwarte slavernij in Amerika klonken in Rusland geen pleidooien gebaseerd op ideologische, morele of religieuze gronden voor het behoud van de lijfeigenschap. Deze uit gelegenheid geboren praktijk was niet meer geweest dan een goedkoop en effectief, maar tevens ook bruut en barbaars middel om schaarse mensen en hulpbronnen te mobiliseren voor de totstandkoming van het Russische Rijk. Niet iets om trots op te zijn, maar nu eenmaal wel geworden tot de hoeksteen van de gevestigde maatschappelijke orde en Ruslands grootmacht. Of zoals keizer Nicolaas I (1825-1855) het angstvallig uitdrukte: 'De lijfeigenschap is een groot kwaad, maar deze nu afschaffen zou nog schadelijker zijn.'

Zonder innerlijke overtuiging werd de lijfeigenschap door de staat en de landeigenaren in stand gehouden als een noodzakelijk kwaad, dat

Een Sovjet-postzegel uit 1973 waarop Jemeljan Poegatsjov, leider van de Poegatsjov-opstand (1773-1775), is afgebeeld. Deze opstand was de grootste boerenopstand in de geschiedenis van Rusland.

Tsaar Alexander II,
foto gemaakt rond
1878-1881.

ondanks alles de stabiliteit en kracht van Rusland leek te waarborgen. Toen dit niet meer het geval bleek te zijn, wat duidelijk werd tijdens de Krimoorlog (1853-1856) met de pijnlijke nederlaag van Rusland op eigen bodem tegen een westerse coalitie van geïndustrialiseerde mogendheden, viel de bodem uit het systeem.

De afschaffing van de lijfeigenschap was dus net zo min als haar handhaving een kwestie geweest van morele principes en hoge idealen. Het draaide om staatsbelang. De nieuw aangetreden keizer Alexander II (1855-1881) verklaarde aan de adel dat het beter was 'de lijfeigenschap nu van bovenaf af te schaffen, voordat de boeren zichzelf van onderaf gaan bevrijden.' En hij gaf hierbij de landheren de opdracht om met voorstellen te komen.

Hervormingen

In de ogen van de regering en de opgeleide elite was de lijfeigenschap het obstakel geworden voor de modernisering van het land, een abnormaliteit waardoor Rusland steeds meer achterbleef bij de ontwikkelingen in het Westen. De boerenbevrijding zou aan het begin staan van een heel pakket aan grote hervormingen die de weg moesten banen naar economische groei, educatieve ontwikkeling en verantwoordelijk staatsburgerschap om Rusland weer sterk te maken. Tegelijkertijd was de regering bang om de belangen van haar belangrijkste steunpilaar, de landbezittende adel, te schaden. Het gevolg hiervan was een langdurige en gecompliceerde onderhandelingsproces dat

resulteerde in een compromis, dat uiteindelijk niemand tevreden stelde.

De Emancipatiewet van 1861 schonk aan de boeren persoonlijke en juridische vrijheid, maar zij bleven sociaaleconomisch afhankelijk. Zij verkregen slechts de helft van het land en moesten hiervoor een afkoopsom betalen. Ook moesten zij voor langere tijd nog hun verplichtingen aan de heer nakomen. Ten slotte werden zij om de praktische redenen van openbare orde en belasting onder het bindende gezag gesteld van de dorpsgemeenschap, waardoor zij nog steeds geen individuele vrijheid konden uitoefenen. De adel had ondertussen afstand moeten doen van zijn gratis arbeidskrachten. Beide groepen voelden zich gedupeerd. Hiermee was de Russische lijfeigenschap langs wettelijke weg en zonder noemenswaardig geweld voorgoed voorbij, wat gerust een opmerkelijke uitkomst mag heten. Een volwaardige emancipatie van de Russische bevolking zou echter nog lang op zich laten wachten. De zwarte slavernij in Amerika betrof een aparte minderheid. Het was ook een relatief recent en uitheems gebruik, vormde een particulier deelbelang van planters in het zuiden, en werd met veel geweld in de Burgeroorlog op radicale wijze beëindigd. De Russische lijfeigenschap (en horigheid) betrof de grote meerderheid van het volk. Het was een eeuwenoude en inheems gegroeide praktijk en zij vormde de basis voor zowel de autocratische staatsvorming als de hiërarchische maatschappelijke orde. De afschaffing ervan impliceerde een ingrijpende hervorming van de hele samenleving maar werd gerealiseerd als een compromis binnen de gevestigde kaders van ongelijkheid en afhankelijkheid. Als de Amerikaanse slavernij beschouwd kon worden als een *peculiar institution*, dan was de Russische lijfeigenschap toch eerder een *general syndrome*. ■

Verder lezen

- Het klassieke en meest complete standaardwerk over de Russische lijfeigenschap is van: Jerome Blum, *Lord and peasant in Russia, from the ninth to the nineteenth century* (Princeton 1961).
- De meest grondige en systematische vergelijking tussen de Russische lijfeigenschap en de Amerikaanse slavernij is geschreven door: Peter Kolchin, *Unfree labor, American slavery and Russian serfdom* (Harvard 1987).
- Een handzaam artikel met een modern en degelijk overzicht van de geschiedenis van de Russische lijfeigenschap is te vinden bij: Roger Bartlett, 'Serfdom and state power in Imperial Russia', *European History Quarterly* 33:1 (2003), 29-64.
- Over het ontstaan van de lijfeigenschap, zie: Richard Hellie, *Enserfment and military change in Muscovy* (Chicago 1971).
- Over de afschaffing van de lijfeigenschap, zie: David Moon, *The abolition of serfdom in Russia, 1762-1907* (New York 2001).
- Voor een alternatieve visie op het ondernemerschap van lijfeigenen zie: Tracy Dennison, *The institutional framework of Russian serfdom* (Cambridge 2011).